

Història

Els hospitals com a aglutinadors de població a l'Empordà medieval

Antoni Egea



Portada romànica de la primitiva església de Sant Pere de Navata. El petit nucli urbà que es formà al seu entorn quedà eclipsat per l'aglomeració urbana actual; sorgí en el segle XIII al voltant d'un hospital situat a gairebé un quilòmetre d'aquesta església.

Són diverses les raons que han propiciat la formació i desenvolupament de nuclis de població en un indret determinat: els camins, les esglésies, els castells, els ponts, els ports, etc. És a dir, tot allò que ha facilitat la comunicació, la defensa, les fonts de riquesa i les possibilitats d'abastar-se són elements que han atret pobladors i que han influït en el naixement de les concentracions d'habitatges. Potser els casos més freqüents i coneguts de compactació urbana són el de les celleres o sagreres, que eren els espais que quedaven dins els trenta passos d'immunitat a l'entorn de les esglésies i que feren que una part del poblament que fins aleshores havia estat dispersa tendís a agrupar-se a l'entorn dels temples. Aquest fenomen, que s'inicià vers el segle XI, s'anà generalitzant al llarg de la resta de l'edat mitjana. (1)

Els poblaments dispersos van tendir a agrupar-se en els espais que quedaven dins els trenta passos d'immunitat a l'entorn dels temples

El paper dels hospitals

En canvi és menys estudiat el paper que tingueren els hospitals en el desenvolupament urbà d'algunes poblacions. És conegut el cas de l'Hospitalet de Llobregat, llogarret sorgit en el segle XIV a l'entorn d'un petit hospital de camí situat dins de la parròquia de Santa Eulàlia de Provençana que acabà eclipsant l'antiga capital de municipi i s'ha expandit gràcies a la seva ubicació a l'entorn de Barcelona i s'ha convertit en la segona ciutat catalana pel que fa a nombre d'habitants.

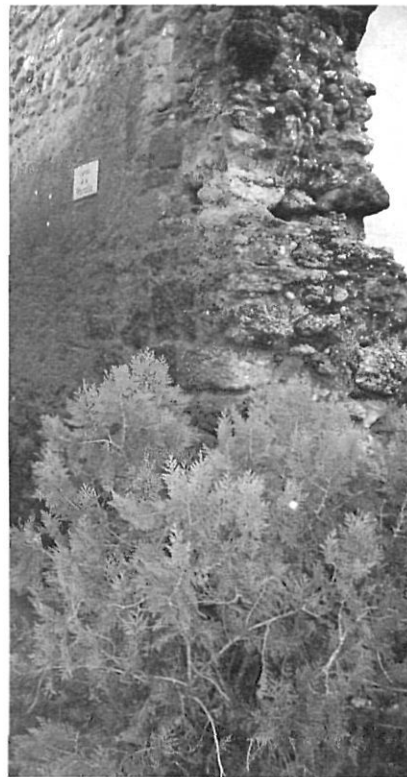
La toponímia ens ha conservat un cert nombre de noms de lloc que ens revelen el seu origen hospitalari. A Catalunya, a part del ja esmentat cas de l'Hospitalet de Llobregat, existeix el de l'Hospitalet de l'Infant, situat al municipi de Vandellós; Hospital de Cervelló, antigament anomenat la Pobra de l'Hospital de Cervelló, situat a la comarca del Garraf, i l'Hospital, petit llogarret del municipi de Montmajor, al Berguedà. Però n'hi ha d'altres situats fora de l'àmbit català. A la resta d'Espanya hom recompta sis poblacions el nom de les quals comença per Hospital, i una d'anomenada Hospitalea a la província d'Osca. A França es troben nou noms de lloc encapçalats per la paraula Hôpital i sis més anomenats l'Hospitalet localitzats en la zona de parla occitana. Pel que fa a Itàlia, hi ha dos Ospedale, dotze Ospedaletto i un Ospedalichio. La simple enumeració d'aquests topònims és prou reveladora per adonar-nos de la importància que tingueren aquestes institucions per generar un poblament compacte al seu entorn. Ara bé, hem de pensar que hi ha moltes altres localitats que tingueren aquest origen i que avui no conserven cap rastre en la seva toponímia que ens permeti intuir-lo.

La manca d'aquests topònims i el desconeixement de dades concretes podien fer pensar que les comarques gironines estaven al marge d'aquest corrent urbanístic. Enguany aportarem algunes dades referents a l'Empordà que demostren o bé fan intuir que alguns establiments hospitalaris actuaren com a cohesionadors de noves entitats de població.

Els hospital medievals

Abans de tractar el tema que abordem en el present article cal posar en antecedents el lector que no estigui introduït en aquestes qüestions que en l'època medieval i moderna la paraula *hospital* no tenia necessàriament el significat que li donem avui. Eren unes institucions que acollien pobres —generalment passavolants— i pelegrins. N'hi havia molts repartits per tot el territori, alguns estaven situats en poblacions d'escassa rellevància demogràfica. La capacitat d'aquests hospitals solia ser molt limitada i anava d'un a tres llits. Les viles i ciutats més importants disposaven d'hospitals de mesells o d'infecciosos i hospitals generals que ja s'assemblaven més al concepte d'institució hospitalària que tenim avui. La fundació d'aquests establiments solia ser privada i els seus impulsors els dotaven de les rendes necessàries per assegurar-ne el funcionament.

En principi cal advertir que els hospitals no generaren cap entitat de població nova amb personalitat jurídica pròpia, sinó que més aviat alguns d'aquests establiments foren aixecats en indrets apartats de les esglésies parroquials (edificis a l'entorn dels quals sorgiren els primer nuclis compactes de població rural a l'edat mitjana gràcies al ja esmentat espai sagrat de trenta passes de radi anomenat *sagrera* o *cellera* que hi havia al voltant dels



Restes de la muralla amb què fou dotada la vila de l'hospital de Navata situades prop de l'indret on estigué la seu d'aquesta institució.

temples i que en principi garantia immunitat i protecció als que l'ocupaven). Al voltant d'alguns d'aquests hospitals solitaris començaren a aparèixer vers el segle XIII cases de particulars que arribaren a formar petites aglomeracions compactes d'edificis que en alguns casos eclipsaren les celleres primitives i es convertiren en l'agrupament urbà més important dins el territori de la parròquia.

Els agrupaments coneguts

Les poblacions empordaneses de les quals tenim constància que formaren barris al seu entorn són les Escaules, Vilatenim, Navata, Vilacolum, Viladamat i Arenys d'Empordà.



Vista del petit conjunt urbà de les Escaules nascut a l'entorn d'un hospital vinculat a l'orde del Temple, situat a uns tres-cents metres de la primitiva església i de la seva sagrera. L'església que veiem en aquestes imatges fou bastida en el segle XVII; fins llavors els vilatans havien utilitzat el temple original, avui desaparegut, situat a tocar el salt de la Caula.

Les Escaules. Les referències més reculades que coneixem d'aquest poble (actualment dins el municipi de Boadella) corresponen a la primera meitat del segle IX, en una data inconcreta del regnat de Lluís el Pietós (814-840). Aquest cenobi torna a aparèixer esmentat en sengles documents dels anys 844 i 899. En aquesta darrera data el monestir havia perdut la seva independència. La decadència de la casa es devia accentuar en els anys posteriors i en el 1002 Sant Martí de les Escaules és esmentada com una simple parròquia. Seguint el procés normal de la majoria de les esglésies del país, el temple fou dotat de sagrera, a l'entorn de la qual es construïren cases i cellers. Aquesta sagrera és esmentada en un document de 1279.(2)

En aquesta darrera data la sagrera ja no era l'únic nucli compacte del lloc, car en 1268 s'esmenta en una escriptura de compravenda una casa situada a l'Hospital de la parròquia de les Escaules. L'immoble afrontava a orient amb les cases de Joan de Riba, a migdia amb el carrer públic, a tramuntana amb l'hort de Pere Lladó i a occident amb les cases de Joan Noguera.(3) Com podem veure, a l'entorn d'aquest hospital ja hi havien diverses cases. Un document de l'any 1277 torna a esmentar aquest nucli de cases situades a l'entorn de l'hospital en el lloc on acostumaven a haver-hi creus.(4)

Aquest darrer detall de les creus ens permet relacionar aquest nucli de l'Hospital de les Escaules amb la salvetat existent en aquest lloc documentada l'any 1188. Les salvetats eren uns territoris sobre els quals els seus senyors feudals havien renunciat a una part de les prerrogatives que hi tenien i que garantien la seguretat i la immunitat de totes les persones que s'hi acollissin. Els terrenys sobre els quals era vigent el dret de salvetat estaven delimitats per creus. Generalment eren concessions que feien els nobles als monestirs o institucions de l'Església per garantir la seguretat dels eclesiàstics i dels homes que en depenien. Qualsevol que violés la immunitat d'aquests espais privilegiats s'exposava tant a penes de caràcter temporal com espirituals. Les salvetats eren una figura jurídica medieval relativament freqüent en tot el territori francès.(5) A les terres gironines en tenim algunes de documentades, però fins ara han passat gairebé desapercebudes als historiadors. Propiament oferirem al lector un treball sobre les salvetats empordaneses.

En el cas de les Escaules és segur que la salvetat estava lligada a la casa del Temple de Castelló i a l'hospital que aquesta casa religiosa tenia en aquest lloc. Els nobles que havien jurat respectar el dret de salvetat devien ser sens dubte els Rocabertí, senyors del poble.

Vilatenim. Lloc documentat a partir de l'any 975.(6) No hem trobat constància documental de la sagrera del lloc, però sabem que l'any 1381 hi havia una petita agrupació de cases a l'entorn de l'església parroquial de Sant Joan. S'esmenten tres cases i s'utilitza l'expressió «dins del lloc», la qual cosa suggereix un agrupament més o menys compacte d'edificis.(7) Però amb una data molt anterior ja tenim constància d'un altre petit nucli habitat situat a l'entorn de l'hospital de la població.

L'11 de maig de 1287 Dalmau de Garriga, capellà de l'església de Sant Feliu de Girona, va vendre a Maria, esposa de Pere Vilatenim, de Vilatenim, una casa situada a l'hospital de Vilatenim que afrontava a orient amb l'hort que fou del difunt Bernat Ramon, a migdia amb el mas de Guillem Malla, de Vilatenim, a occident amb la via pública, i a tramuntana amb la casa de Pere de Quart. En aquesta escriptura es fa constar que el domini directe de la finca pertanyia a l'hospital de Vilatenim, institució que percebia per l'immoble dues quarteres de blat anuals que s'havien de fer efectives per Sant Pere i Sant Feliu.(8)

Aquest nucli el tornem a trobar documentat l'any 1377, en què s'esmenta una trilla amb una casa situada en el lloc de Vilatenim a l'indret anomenat Hospital. La finca limitava a migdia amb un carreró i a occident i a tramuntana amb d'altres masos.(9)

La ubicació d'aquest hospital i del barri que l'envoltava no es pot deduir dels pocs documents que ens han pervingut. En canvi ens ha arribat un carrer que s'anomena de l'Hospital, que està bastant apartat de l'església parroquial del poble, a l'entorn del qual es devien disposar a la baixa edat mitjana les cases d'aquest veïnat, el qual degué desaparèixer com a conseqüència de la gran inundació de l'any 1421, que devastà la plana empordanesa i que afectà especialment Vilatenim.

Alguns hospitals van ser construïts a tocar els camins principals, apartats dels primitius agrupaments de cases

Navata. D'aquesta vila en tenim referència des de l'any 964.(10) L'antiga església parroquial de Sant Pere, situada a l'actual veïnat de can Miró, tenia sagrera, que apareix en un document datat entre els anys 1054 i 1072.(11) Però l'actual nucli urbà no té l'origen en aquesta sagrera, com succeeix a la majoria de poblacions del seu entorn, sinó que fou construït a un quilòmetre de distància.

L'origen de l'actual nucli urbà de Navata es formà a partir de la segona meitat del segle XIII a l'entorn d'un hospital. La primera notícia cronològica segura que coneixem és de l'any 1290, en què aquest petit agrupament urbà és conegut amb el nom de *Villa Hospitalis*.(12) En un document sense data concreta, però que sabem que fou escrit entre els anys 1349 i 1353, s'esmenta una tal na Tossa que vivia a l'«Espital de Navata».(13) Aquesta denominació la trobem en diversos documents datats en els anys successius. Encara en 1545 trobem esmentada la *Villa Hospitalis*.(14)

Aquesta vila de l'Hospital, denominació avui oblidada, correspon, com ja hem dit, a l'actual nucli de la vila. Aquesta aglomeració urbana comptà amb muralles almenys des del segle XV. De l'hospital que generà aquest barri en tenim notícies des de l'any 1283.(15) La capella de la institució dedicada a Sant Antoni apareix esmentada per primer cop el 1324.(16) Aquest establiment estava situat a la placeta de Sant Antoni, prop l'angle nord-est del recinte emmurallat. Pel que fa a les cases que es construïren al seu entorn és molt possible que fossin originades amb establiments emfiteutics que feren els vescomtes de Rocabertí, senyors del lloc. Si més no ens consta que l'any 1443 el domini directe d'una casa situada a la vila de l'Hospital de Navata corresponia als esmentats

nobles.(17) Sabem per altra banda que els Rocabertí a final de segle XIII i principi del XIV tenien interès a promocionar la població, tal i com consta en el document de concessió de mercat a la vila; aquest privilegi fou atorgat pel rei Jaume II l'any 1317 a petició de Guerau de Rocabertí.(18)

Aquest nou nucli urbà exercí ben aviat de lloc de congregació de les reunions de la universitat dels homes de la baronia de Navata. Aquestes reunions tenien lloc davant de la capella de Sant Antoni. La primera que tenim documentada és de l'any 1444. El document que l'esmenta ja fa constar que aquesta mena d'actes hi havia el costum de celebrar-los en aquest indret des de no feia gaire temps.(19)

Les funcions de barri principal del terme es confirmaren durant la segona meitat del segle XVII amb el trasllat de la seu de la parròquia del vell temple romànic, sensiblement separat de la vila de l'Hospital, al nou temple de Sant Pere, edificat dins aquest

nucli urbà. Actualment l'antiga església parroquial, que centrà l'antiga cellera medieval, és notable exemplar del romànic empordanès; situada a tocar el mas Miró, resta pràcticament solitària i convertida en una simple ermita d'aplec.

Tot i que aquesta vila de l'Hospital s'hagi convertit en el principal nucli urbà del terme, també s'esmenten a mitjan segle XV els de la Celler, Oliveda i la Vilanova.(20)

Vilacolum. Aquest poble actualment forma part del municipi de Torroella de Fluvià. Apareix esmentat per primer cop l'any 974.(21) L'única referència a l'hospital i a les cases que tenia adjuntes els trobem en un document de l'any 1352, en què s'esmenta una terra «in loco vocato Spital, infra parrochia Sancti Estephani de Villacolumbo». Aquesta finca limitava amb dues cases.(22) Actualment no tenim cap més referència d'aquest establiment i de les cases que tenia adjuntes.

Restes d'un portal del nucli urbà de les Escaules. La nova vila, situada a l'indret anomenat l'Hospital, fou dotada de muralles.





Notable casal goticorenaientista situat fora i prop dels murs de Vilacolum.

Durant l'alta edat mitjana fou un llogarret insignificant dins la parròquia de Sant Feliu de la Garriga del qual en tenim constància documental a partir de l'any 1060,(23) però amb restes arqueològiques d'èpoques molt anteriors. L'única referència que fins ara

hem trobat de l'hospital del lloc és de l'any 1392. Juntament amb aquesta institució surten esmentades les cases i els solars de l'hospital en un document pel qual Guillem Duch, d'Ullà, ven a Pere Esbalany, de Viladamat, una casa amb hort situada dins el lloc de Vila-

damat. L'immoble afrontava a orient en part amb el carrer i amb part amb les cases de l'hospital; a migdia amb un cortal del venedor; a occident amb l'hort i casa de Ramon Bernat, clergue de Camallera, i a tramuntana amb la plaça del lloc. També li va vendre tots els drets i pertinences que tenia als solars de cases de l'hospital («in soleriis domorum dicti hospitalis»).(24)

En aquest cas trobem clarament esmentats cases i solars promoguts per l'hospital, situats al costat de migdia de la plaça. Segurament que la promoció immobiliària impulsada

Notes

- (1) Ens manca encara un estudi sobre l'origen i evolució de les celleres a les nostres comarques. El poc que s'ha publicat fins ara és molt dispers i escàs. Seria desitjable que ben aviat poguéssim comptar amb un estudi com el que ha fet Aymat CATAFAU per les comarques veïnes del Conflent, el Vallespir i el Rosselló titulat *Les «celleres» et la naissance du village en Roussillon (X-XV siècles)*. Editorial Trabucaire/Presses universitaires de Perpignan, Perpinyà, 1998. Aprofito l'avinentesa per agrair al professor Catafau les seves valuoses observacions per a la confecció d'aquest article.
- (2) ARNALL I JUAN, M. Josepa. «Notes i documents per a la història de les Escuals al segle XIII». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, vol. 20. Figueres, 1987, p. 71, «hospicio quod habeo et teneo in sacraia iamdicte ecclesia [Sant Martí de les Escuals] [...] Si quidem hospicio affrontat ab oriente in cimiterio dicte ecclesie sive in cellario manso Mironis et ab occidente cum quodam cellario Petri de Rocha».
- (3) ARNALL I JUAN, M. Josepa. *Id.*, p. 67.
- (4) *Id.*, p. 69, «omnes domos sive hospicie que sunt infra loca ubi consueverunt esse cruces que sunt in hospitali de Calidis».
- (5) FLACH, Jacques. *Les origines comunales. La féodalité et la chevalerie*. L. Larose et Forcel, Paris, 1893, p. 171-212.
- (6) MARQUES, Josep M. *Scriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*. Institut d'Estudis Empordanesos. Figueres, 1995, p. 1.
- (7) AHG (Arxiu Històric de Girona), *Protocols de Peralada*, vol. 103, p. 144r. S'esmenta una casa situada «intus locum de Villatenimo» que afrontava a orient amb l'església de Sant Joan; a migdia amb el pati de la casa de Joan Gerard, en part, i en part amb la casa i pati de Bernat Forner; a occident amb l'hort de Ramon Gibert; i a tramuntana amb la via pública.
- (8) *Id.*, vol. 1, 11-5-1287 (V idus de maig).
- (9) *Id.*, vol. 103, p. 59v.
- (10) GOLOBARDES VILA, Miquel. *Els remences dins el quadre de la pagedia catalana fins al segle XV*. Edicions de la Biblioteca del Palau de Peralada, 1970, vol. II, p. 9, «...in comitatu bisuldunense, infra terminos de Navata vel de Cacavaç...».
- (11) MARQUES I CASANOVAS, Jaume; CONSTANS I SERRAT, Lluís. *Navata*. Amics de Navata, 1985, p. 211, «ecclesiam Sancti Petri Navata, quod hodie ibi est vel in antea fuerit, et seceram que est in circuito ecclesie».
- (12) *Id.*, *id.*, *id.*
- (13) AHG. *Protocols de Navata*, vol. 28, sense data.
- (14) AHG. *Protocols de Lladó*, vol. 211, p. 30v, «mansí Simon, villa Hospitalis de Navata».
- (15) *Id.*, *id.*, p. 116
- (16) *Id.*, *id.*, p. 106
- (17) AHG, *id.*, vol. 1, p. 29r. L'entorn d'aquesta casa estava ja ben edificat en aquells moments, car l'immoble limitava amb tres cases més i amb un pati.
- (18) MARQUES I CASANOVAS, Jaume; CONSTANS I SERRAT, Lluís. *Id.*, p. 238 «Nos Iacobus Dei gratia rex Aragonum [...] Ad supplicationem nobilis Geraldí de Rupebertino nobis factam, concedimus et ordinamus per nos et nostrum in perpetuum quod in castro el loco de Navata qui est dicti nobilis, sit et celebrantur forum».
- (19) AHG. *Protocols de Navata*, vol. 1, p. 140r «quod die et anno subscriptis convocatarum et congregatarum universitatibus hominum locorum et parrochiarum de Sancti Petri de Navata, Sancti Iuliani de Ordeis, Sancti Estephani de Canellis, et Beati Laurencii de Spinaversa ante capellam sancti Anthonii ville Hospitalis de Navata ubi pro factis et negotiis comunibus parum universitatem eadem universitatis multotiens convocari et congregari consueverunt».
- (20) *Id.*, *Protocols de Lladó*, vol. 49, *Capbreu de la capellania de Sant Pere de Navata*. Pel que fa al veïnat de la vila Nova no sabriem dir si és el mateix que la vila de l'Hospital. L'hem trobat esmentat per primer cop l'any 1280 (MARQUES I CASANOVAS, Jaume; CONSTANS I SERRAT, Lluís. *Id.*, p. 104). En 1362 a la vila Nova de Navata hi havia almenys cinc masos (*Id.*, *id.*, p. 107). Encara apareix esmentat amb aquest nom l'any 1545 (AHG, *Protocols de Lladó*, vol. 211, p. 36v, «lo mas Montaner del vehinat de Vilanova de la parrochia de la vila de Navata»). En el cas que aquesta vila Nova de Navata no correspongui a la vila de l'Hospital ens podem trobar amb un altre cas de formació d'un nucli nou de població en el segle XIII a Navata.
- (21) MARCA, Pèire de la. *Marca Hispànica, sive limes hispanicus*. Paris 1668, cols. 906-908.
- (22) AHG, *Protocols de Vilabertran*, vol. 1, 10-9-1352.
- (23) MARCA, Pèire de la. *Marca Hispànica, sive limes hispanicus*. Paris 1668, col. 1119.
- (24) AHG. *Protocols de la Bisbal*, vol. 13, p. 99v.
- (25) MARTI, Ramon. *Col·lecció diplomàtica de la seu de Girona (817-1100)*. Fundació Noguera, Barcelona, 1997, p. 198.
- (26) AHG, *Protocols de Sant Miquel de Fluvià*, vol. 4, 8-8-1407.
- (27) FONT I RIUS, Josep M. *Cartas de Población y franquicia de Catalunya*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid-Barcelona, 1969. Aquest mot és esmentat diverses vegades al llarg d'aquesta obra.

L'agrupament de cases a l'entorn dels hospitals empordanesos respon a un model implantat en molts països propers

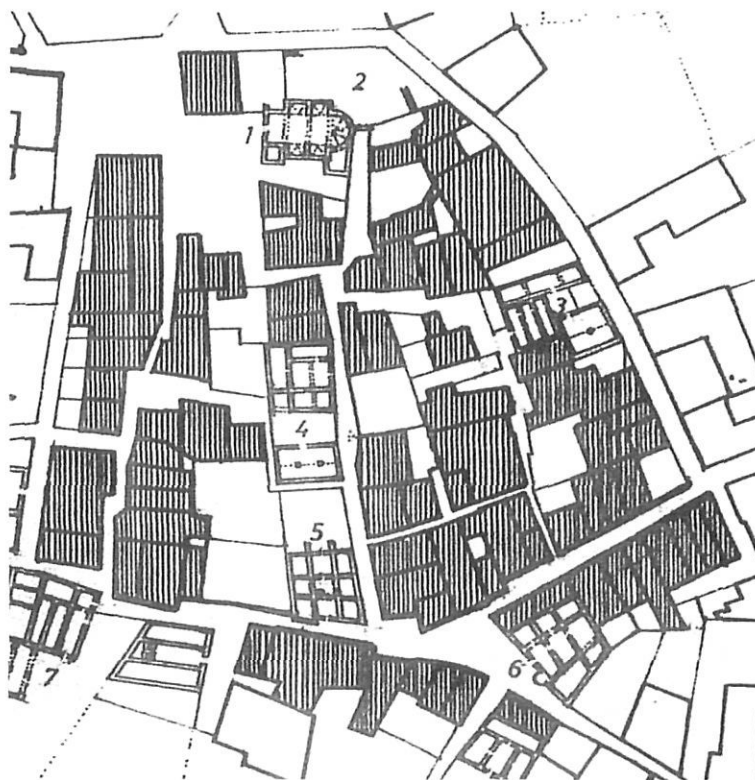
per la institució contribuï a l'increment de la població, que a final de l'edat mitjana i principi de la moderna havia crescut considerablement, s'edificà l'església (fins aleshores inexistents) i fins i tot celebrà mercats.

Arenys d'Empordà. La notícia més reculada que coneixem d'aquesta població (municipi de Garrigàs) data de l'any 1019.(25) La primera i fins ara única referència a l'hospital d'aquest lloc i als habitatges que hi havia al seu entorn és de l'any 1407, en què s'esmenta aquest nucli amb el nom de la Pobra de l'Hospital en un document pel qual Dalmau de Palol, senyor d'Arenys, estableix a Bernat Narbona, del mateix lloc, d'una casa situada «infra Populam Hospitaleme dicti loci de Arenyinis».(26) Aquest mot *Populam* és força interessant perquè s'assembla molt a *populacionem*, és a dir, *populacionem novam*, nom emprat en els documents oficials per la creació de noves entitats o extensions de poblament.(27)

De moment desconeixem la ubicació d'aquesta pobla, però és molt possible que correspongui a l'actual veïnat del Camí de Dalt, que és l'únic agrupament urbà del territori, si exceptuem el mateix lloc d'Arenys. D'aquest document es pot desprendre pràcticament que els impulsors d'aquest nucli habitat de creació baixmedieval corresponen als Palol, senyors d'Arenys, com ho demostra el fet que hi establissin una casa.

Exemples aïllats del fenomen

Les causes que afavoriren la formació d'aquests nuclis poden ser molt diverses. En principi, alguns d'aquests hospitals foren construïts aïllats, a tocar els camins principals, en indrets apartats dels primitius agrupaments de cases. La simple ubicació d'aques-



Plànol de Viladamat. L'illa de cases situada a l'angle superior esquerre (marcada en negreta) molt probablement coincideix amb l'emplaçament de les cases i solars que promougué l'hospital de la població i que eren conegudes amb el nom de cases de l'Hospital. Plànol elaborat per Falgueras, Rodeja i Torrent, arquitectes i col·laboradors associats, fet per l'Inventari del Patrimoni Cultural Europeu. Arxiu del COAC, any 1983. Inèdit.

tes institucions en llocs ben comunicats pot ser un dels elements que afavoriren el seu posterior desenvolupament urbà. Un altre factor pot ser la disponibilitat de terrenys sota el domini directe dels hospitals situats a l'entorn de la seu de l'entitat; aquestes finques podien convertir-se en solars edificables que serien establerts en emfiteusi a particulars, els quals pagaven uns censos anuals a la institució amb els quals es contribuïa al seu manteniment. Aquest pot ser el cas del de Vilatenim i Viladamat. Finalment cal apuntar com a possibilitat acceptable el fet que els senyors jurisdiccionals dels llocs respectius impulsessin la construcció d'aquestes noves pobles a l'entorn dels hospitals,

en indrets sobre els quals tenien jurisdicció plena per competir amb les primitives celleres, sobre les quals no tenien domini total. Aquest pot ser el cas de les Escaules, Navata i Arenys.

Aquests casos que acabem de repassar per ordre cronològic de formació d'agrupaments de cases a l'entorn dels hospitals empordanesos a la baixa edat mitjana són segurament uns pocs exemples aïllats d'un fenomen que tingué lloc a tots els països del nostre entorn. És molt probable que uns estudis més aprofundits ens permetessin conèixer altres exemples tant a l'Empordà com a la resta de les comarques gironines.